

Οικογενειακές σχέσεις και κρίση

Ομιλία στην Ακαδημία Πολιτών Αγίων Αναργύρων, 18/2/2013.

Περίληψη

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην ψυχολογία των ανθρώπων επηρεάζουν και τις οικογενειακές σχέσεις. Πολλοί αδυνατούν λόγω της κρίσης να εκπληρώσουν τους ρόλους που έχουν μάθει μέσα στην οικογένεια και αυτό δημιουργεί ενοχές, θυμό, καχυποψία, και συγκρούσεις. Άλλοι πάλι νιώθουν ότι εκθέτουν την οικογένεια, νιώθουν ντροπή και απομονώνονται. Άλλοι, ακόμα και ειδικοί, θεωρούν εσφαλμένα ότι η οικογένεια οφείλει να λειτουργήσει ως ένα καταφύγιο από τα προβλήματα της καθημερινότητας, πράγμα που είναι αδύνατο και εντείνει την απογοήτευση. Στη συζήτηση θα εξετάσουμε λεπτομερώς τους μηχανισμούς που επηρεάζουν αρνητικά τις οικογενειακές σχέσεις και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τρόπους υγιούς αντιμετώπισης των δυσκολιών στη ζωή της οικογένειας.

Εισαγωγή: Η έννοια της κρίσης.

Ο όρος "κρίση" δεν είναι καινούργιος. Τις τελευταίες δεκαετίες μάλιστα, χρησιμοποιείται συχνότερα από παλιότερα, κυρίως για να περιγράψει τη ρευστή πραγματικότητά μας. Ενεργειακή κρίση (ή πετρελαϊκή, θα θυμούνται οι παλιότεροι), κρίση αξιών, κρίση ρευστότητας, κρίση στο Αιγαίο, χρηματοοικονομική κρίση, ανθρωπιστική κρίση κ.ο.κ. είναι μόνο κάποιες από τις αναφορές, χωρίς να αναφερόμαστε στις κρίσεις άγχους ή πανικού, στην κρίση που περνά η σχέση μας ή ο γάμος μας κ.λπ.

Μια κρίση είναι όποια κατάσταση που είναι, ή αναμένεται να οδηγήσει, σε ασταθείς και επικίνδυνες συνθήκες που επηρεάζουν άτομα, ομάδες, κοινότητες ή και ολόκληρη την κοινωνία. Οι κρίσεις θεωρούνται αρνητικές αλλαγές στον τομέα της ασφάλειας, τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές ή περιβαλλοντικές υποθέσεις, ειδικά όταν προκύπτουν απότομα, με μικρή ή καθόλου προειδοποίηση. Γενικότερα είναι ένας όρος που σημαίνει κατάσταση έκτακτης ανάγκης ή και δοκιμαστικό χρόνο.

Η κρίση είναι η κατάσταση στην οποία εισέρχεται ένα πολύπλοκο σύστημα (οικογένεια, οικονομία, κοινωνία) όταν δεν λειτουργεί καλά και μια άμεση απόφαση είναι απαραίτητη, αλλά οι αιτίες της δυσλειτουργίας δεν είναι γνωστές.

Οι προϋποθέσεις της λοιπόν είναι: α) πολύπλοκα συστήματα – τα απλά συστήματα δεν εισέρχονται σε κρίσεις. β) κακή λειτουργία. Το σύστημα λειτουργεί ακόμη, αλλά δεν διασπάται. γ) μια άμεση απόφαση είναι αναγκαία για να σταματήσει η περαιτέρω διάλυση του συστήματος. δ) οι αιτίες είναι τόσο πολλές ή άγνωστες, που είναι αδύνατο να ληφθεί μία λογική, συνειδητή απόφαση προκειμένου να αντιστραφεί η κατάσταση.

Οι κρίσεις έχουν τέσσερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα.

Είναι συγκεκριμένα, 1) απροσδόκητα και έκτακτα φαινόμενα ή σειρά φαινομένων που 2) δημιουργούν υψηλά επίπεδα αβεβαιότητας και 3) αποτελούν απειλή για την επίτευξη των στόχων ενός συστήματος.

Η κρίση είναι μια διαδικασία μετασχηματισμού, όπου το παλιό σύστημα δεν μπορεί πλέον να διατηρηθεί. Συνεπώς, το τέταρτο χαρακτηριστικό είναι 4) η ανάγκη για αλλαγή. Εάν η αλλαγή δεν είναι απαραίτητη η κατάσταση θα μπορούσε να περιγραφεί ακριβέστερα ως αποτυχία του συστήματος.

Η κοινωνική αναπαράσταση της κρίσης

Η κοινωνική αναπαράσταση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης στη χώρα μας, έχει τοποθετήσει στον πυρήνα της τις ψυχικές παθολογίες, ως έκφραση της υποκειμενικής αντίδρασης την κοινωνική πραγματικότητα. Επιβάλλει έτσι μία κοινή συλλογιστική ως προς τη σημασία της: η κρίση τρελαίνει, η κρίση καταθλίβει, η κρίση οδηγεί τους ανθρώπους στην αυτοκτονία κ.λπ.

Αντίστοιχα πολλοί επιστήμονες, και της ψυχικής υγείας, δημοσιεύουν έρευνες οι οποίες τείνουν να επιβεβαιώσουν την κοινή λογική. Κάποιες φορές βέβαια, πρόκειται για αποσπασματικές έρευνες σε δείγματα που δεν επιτρέπουν γενίκευση, με σοβαρές ελλείψεις στη φιλοσοφία τους. Αν βέβαια, υπολογίσει κανείς και τις δημοσιογραφικές στρεβλώσεις και παρερμηνείες των στοιχείων που δημοσιεύονται, τότε εύκολα εξηγείται η εξάπλωση αυτής της συλλογιστικής στον τύπο και το διαδίκτυο.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Οι ψυχικές παθολογίες, πράγματι έχουν κοινωνικές και πολιτισμικές ορίζουσες, αλλά όχι με αυτόν τον άμεσο τρόπο που υποδηλώνει το απλουστευτικό και μοιρολατρικό σχήμα:

κοινωνία → κρίση → οικονομικό πρόβλημα → κρίση στην οικογένεια → ψυχολογικό πρόβλημα → τρέλα, καταχρήσεις, κατάθλιψη, αυτοκτονία

κοινωνία → κρίση → οικονομικό πρόβλημα → ψυχολογικό πρόβλημα → τρέλα, καταχρήσεις, κατάθλιψη, αυτοκτονία → κρίση στην οικογένεια

Το ερώτημα τίθεται ως εξής: Είναι οι άνθρωποι αβοήθητα θύματα των κοινωνικών δυνάμεων; Η τάση των ψυχοθεραπευτών είναι να απαντήσουν πως όχι. Από την άλλη η κοινωνική αναπαράσταση αυτών των δυνάμεων τείνει προς τη μοιρολατρία.

Η κρίση ως χάος, κατάθλιψη, καταχρήσεις, αυτοκτονία.

Οι κοινωνικές κρίσεις έχουν άμεσες επιπτώσεις στα άτομα και στις ομάδες, λ.χ. στις οικογένειες, που αντιδρούν ανάλογα με τα ψυχικά τους διαθέσιμα, τους αμυντικούς τους δηλαδή μηχανισμούς και τα ψυχικά βιώματα από επιτυχή ξεπεράσματα ανάλογων κρίσεων στο παρελθόν.

Τα συναισθήματα πολλές φορές είναι έντονα, βασανιστικά και έρχονται από βαθιά, γιατί οι κρίσεις, όποιες κι αν είναι, με το να είναι ακατανόητες και να συνδέονται με μια αίσθηση απώλειας του ελέγχου, έχουν τη δύναμη να ανασύρουν στα άτομα αρχαϊκές συγκινησιακές εμπειρίες άγχους, πένθους και ενοχής. Ορισμένοι, μπορεί να οδηγηθούν ακόμα και σε αποδιοργάνωση, αν μέχρι εκείνη τη στιγμή το σταθερό πλαίσιο της ζωής τους κατάφερνε να συγκαλύπτει μια παθολογική ευθραυστότητα στην ψυχική τους συγκρότηση.

Με άλλα λόγια η παθολογική έκφραση προκύπτει εκεί όπου υπάρχει υλικό από την προσωπική και οικογενειακή ιστορία κάποιου και δεν αποτελεί άμεσο αποτέλεσμα της κρίσης. Η κρίση όμως μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό ερέθισμα.

Η απώλεια του ελέγχου.

Οι θεωρητικοί της κοινωνικής υποκειμενικότητας (social agency) θεωρούν την άσκηση ελέγχου ίδιας σημασίας για τα άτομα στις δυτικές κοινωνίες, όσο και τα συναισθήματα. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρήσεις, η συνεκτικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς επιτυγχάνεται μέσω τριών πεδίων άσκησης ελέγχου: α) του εαυτού ως αντικειμένου του εγώ, β) τις διαπροσωπικές σχέσεις με την άσκηση καλοήθους ελέγχου στις

συμπεριφορές των άλλων (συνεργασία, διαπραγμάτευση, σύγκρουση κ.α.) και γ) την ατομική κατάσταση ζωής.

Με το πρώτο τα άτομα προσπαθούν να χειριστούν τον κοινωνικό κόσμο. Σκοπός είναι να έχουμε αυτογνωσία, να έχουμε γενικά επίγνωση των συναισθηματικών αποκρίσεών μας και να επηρεάζουμε τις συναναστροφές μας.

Στο δεύτερο η ικανότητα να ελέγχουμε τους άλλους, έγκειται στην ικανότητα να διαβάζουμε τα συναισθήματά τους και να αποκρινόμαστε με τέτοιο τρόπο που να δημιουργείται αμοιβαία ικανοποίηση.

Αυτό αποτελεί και ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής ζωής και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Η ευρύτερη κατάσταση ζωής, με επιμέρους πεδία που διαπλέκονται, όπως η εργασία, η διασκέδαση, η προσωπική ζωή κ.α. αντιπροσωπεύει στις δυτικές κοινωνίες τη γενική θέση ελέγχου του ατόμου. Αποτελεί ευαίσθητο δείκτη της καλής ποιότητας ζωής και της ψυχικής υγείας.

Το κοινό στοιχείο και στα τρία πεδία είναι η σημασία τους για την άντληση ικανοποίησης των αναγκών και επίλυσης των προβλημάτων των ατόμων.

Το υποκειμενικό βίωμα μιας κρίσιμης κατάστασης συνδέεται με την αίσθηση απώλειας του ελέγχου, η οποία, με τη σειρά της, σχετίζεται με συναισθήματα, όπως η οργή, η ντροπή, η θλίψη, το άγχος και ο φόβος. Αντίστοιχα, όσο πιο κεντρικής σημασίας είναι για ένα πρόσωπο η ανάγκη ελέγχου, τόσο πιο έντονα βιώνει αυτά τα συναισθήματα. Οι πραγματικές επιπτώσεις της κρίσης λοιπόν, σχετίζονται με το πόσο παθολογικές είναι οι άμυνες που έχουν μάθει να αναπτύσσουν τα άτομα απέναντι σε αυτά τα συναισθήματα.

Η ποιότητα ζωής, υποκειμενική αίσθηση ευτυχίας, κοινωνικά δίκτυα.

Ο όρος **ποιότητα ζωής** αποτελεί μία σχετικά νέα έννοια που με τον καιρό αναπτύχθηκε και έγινε περισσότερο σύνθετη. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις ΗΠΑ στη δεκαετία του '50. Αρχικά, είχε ταυτιστεί με την έννοια του βιοτικού επιπέδου, καθώς περιλάμβανε έννοιες που είχαν να κάνουν με την καταναλωτική κοινωνία: την ιδιοκτησία ηλεκτρικών συσκευών, αυτοκινήτων και οικίας. Ο ελεύθερος χρόνος, οι ευκαιρίες για διακοπές και αναψυχή προστέθηκαν αργότερα. Το 1960 ο όρος διευρύνθηκε, για να περιλάβει την παιδεία, την υγεία και ευεξία, την οικονομία και τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει ένας κοινώς αποδεκτός ορισμός για την ποιότητα ζωής, ειδικά αφού η έννοια βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ των ανθρωπιστικών, κοινωνικών επιστημών και των επιστημών της υγείας.

Σε θεωρητική βάση, η ποιότητα ζωής μπορεί να ορισθεί με την περιγραφή των χαρακτηριστικών, συνθηκών ή τομέων της ζωής που είναι απαραίτητες για τη λειτουργία των ατόμων ως ανεξάρτητων και αυτόνομων όντων.

Οι ορισμοί τείνουν να περιγράφουν τόσο το βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή και όσο και τις συνθήκες διαβίωσης και αναφέρονται στη σωματική, κοινωνική, υλική και ψυχολογική ευεξία του ατόμου.

Υποκειμενικοί και αντικειμενικοί δείκτες. Η βασικότερη διάκριση είναι ανάμεσα στους λεγόμενους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς δείκτες για τη μέτρηση της ποιότητας ζωής. Η **υποκειμενική** διάσταση αναφέρεται στην αίσθηση ευημερίας και στην ικανοποίηση που αντλούν τα άτομα από το περιβάλλον τους. Η **αντικειμενική** διάσταση συνδέεται με την ικανοποίηση που αντλείται σε σχέση με τις πολιτισμικές και κοινωνικές απαιτήσεις αναφορικά με την υλική ευημερία, την κοινωνική θέση και τη σωματική ευεξία.

Η υποκειμενική εμπειρία ζωής

Αρχικά εστιάζοταν στην αίσθηση του ατόμου για το βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή του και **ευτυχίας** αναφορικά με προσωπικούς, οικογενειακούς, κοινωνικούς και υλικούς παράγοντες.

Η έννοια της ευτυχίας σταδιακά αφαιρέθηκε από τους ορισμούς, αφού η ευτυχία είναι **δύσκολα μετρήσιμη** και ακόμη και η ίδια η έννοια διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και από γλώσσα σε γλώσσα. Όμως το πρόβλημα και με την έννοια της ικανοποίησης είναι ότι **δεν αποτελεί σταθερή έννοια και συνεχώς μεταβάλλεται**. Για να δοθεί λύση στον προβληματισμό αυτό υποστηρίχθηκε ότι η ικανοποίηση σε σχέση με την ποιότητα ζωής αναφέρεται στη "συνολική εκτίμηση της **υποκειμενικής εμπειρίας για τη ζωή**".

Οι ερευνητές διαπίστωσαν λοιπόν ότι η ποιότητα ζωής σχετίζεται με το βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή και τις συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο υποστηρίζουν ότι αναφέρεται στη σωματική, κοινωνική, υλική και ψυχολογική ευεξία του ατόμου. Με αυτήν εδώ την εισήγηση δεν προσπαθούμε να εκμηδενίσουμε την αξία των υλικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών διαβίωσης. Η υποκειμενική εκτίμηση της εμπειρίας της ζωής δεν αρκεί για να υπερκαλύψει αντικειμενικές δυσκολίες διαβίωσης (π.χ. σε μια περίοδο κρίσης). Χωρίς αυτήν, όμως δεν υφίσταται ποιότητα ζωής. Πως διαμορφώνεται και από τι επηρεάζεται λοιπόν αυτή η υποκειμενική εκτίμηση;

Τα κοινωνικά δίκτυα

Οι κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολούνται με το θέμα της ποιότητας ζωής την συσχετίζουν με την κοινωνική ζωή των ατόμων. Φαίνεται ότι ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει την αίσθηση ευεξίας είναι η συμμετοχή μας στα **κοινωνικά δίκτυα**.

Στις έρευνες για την ιεράρχηση αξιών στη ζωή, οι ερωτώμενοι συνήθως θέτουν πολύ ψηλά τις σχέσεις τους με την οικογένεια, τους συγγενείς, τους φίλους και τους οικείους. Σε μία έρευνα των Bowling & Windsor (2001), στη Βρετανία για τα έξι σημαντικότερα πράγματα στη ζωή, οι ερωτώμενοι τις έθεσαν στην πρώτη θέση (53%).

Η υγεία σχετίζεται άμεσα με τα συστήματα κοινωνικής στήριξης που μπορούν να **παρεμβάλουν** και να **μεταβάλλουν** την επίδραση του περιβάλλοντος και των αγχογόνων γεγονότων. Οι κοινωνιολόγοι έχουν εδώ και πολλές δεκαετίες καταδείξει ότι οι προσδοκίες της κοινωνίας και οι κοινωνικές νόρμες σχετικά με τους ρόλους και τη συμπεριφορά των ατόμων έχει αντίκτυπο στην υγεία τους. Η υγεία δεν μπορεί να οριστεί χωριστά από την κοινωνία, αλλά πάντα σε σχέση με την ικανότητα των ατόμων να λειτουργούν με τρόπο αποδεκτό τόσο από τους εαυτούς τους, όσο και από το κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκουν. Η μέτρηση της κοινωνικής υγείας εστιάζεται στο άτομο και ορίζεται σε σχέση με τις διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή.

Κοινωνικό δίκτυο είναι το άθροισμα των προσωπικών επαφών μέσω των οποίων το άτομο διατηρεί την κοινωνική του ταυτότητα, λαμβάνει συναισθηματική υποστήριξη, υλική ενίσχυση και συμμετοχή στις υπηρεσίες, έχει πρόσβαση στις πληροφορίες και δημιουργεί νέες κοινωνικές επαφές.

Τα κοινωνικά δίκτυα συνήθως αποτελούνται από τα μέλη της οικογένειας, τους φίλους και τους γνωστούς. Περιλαμβάνουν: α) το **μέγεθος ή το εύρος**, το οποίο αναφέρεται στον αριθμό των ατόμων που συμμετέχουν στο δίκτυο, β) τη **σύνθεση** που αφορά το ποσοστό συμμετοχής στο δίκτυο μελών της ευρύτερης οικογένειας ή φίλων, γ) τη **συχνότητα** που δηλώνει το πόσο συχνά τα μέλη ενός κοινωνικού δικτύου αλληλεπιδρούν. Σημαντική επίσης είναι η πυκνότητα (συνδετικότητα μεταξύ των μελών), το δέσιμο, η ομοιογένεια, η διάρκεια και η αμοιβαιότητα.

Τα μέλη ενός δικτύου αντλούν συναισθηματική, ψυχολογική ή οικονομική στήριξη. Η έλλειψη κοινωνικής στήριξης και ο αποκλεισμός από τα δίκτυα μειώνει τις δυνατότητες των ατόμων να αντιμετωπίσουν το άγχος, να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα κ.α.

Η ύπαρξη κοινωνικής στήριξης έχει συνδεθεί με παράγοντες που επηρεάζουν την ποιότητα ζωής, όπως η ικανοποίηση από τη ζωή και η αίσθηση ευημερίας.

Η κρίση ανατρέπει σίγουρα τους δείκτες ποιότητας ζωής και κυρίως τους δείκτες της υποκειμενικής αίσθησης ευτυχίας. Βλέπουμε, όμως, ότι αυτοί οι δείκτες σχετίζονται πολύ με τη συμμετοχή των ανθρώπων σε κοινωνικά δίκτυα και ομάδες. Σε κρίσιμες περιόδους λοιπόν, τα άτομα κάνουν χρήση των κοινωνικών δικτύων προκειμένου να αντλήσουν συναισθηματική στήριξη ή χρήσιμες πληροφορίες, τείνουν δηλαδή σε **υγιείς συμπεριφορές**.

Ο Vamik Volkan, ένας πολύ σημαντικός τουρκοκύπριος ψυχαναλυτής εξ Αμερικής, που έχει ασχοληθεί πολύ με τη μελέτη των αρχαϊκών - όπως τις ονομάζουμε - παθολογιών, καθώς και των μεγάλων ομάδων έχει αναπτύξει μια ενδιαφέρουσα θεωρία σχετικά με τη συλλογική αντίδραση στις τραυματικές καταστάσεις. Παρατηρώντας τη δυναμική των ομαδικών συγκρούσεων (όπως π.χ. στο Κόσσοβο και αλλού) διαπίστωσε ότι η εχθρότητα μεταξύ των ομάδων είχε ως κεντρικό πυρήνα της μια ιστορία η οποία βιωνόταν από την ομάδα ως τραυματική. Ο Volkan ονόμασε αυτή την ιστορία "επιλεκτικό ή επιλεγμένο τραύμα" (chosen trauma). Για εμάς τους Έλληνες μια τέτοια ιστορία θα μπορούσε να είναι κάλλιστα η Μικρασιατική καταστροφή. Ακολούθησε λοιπόν, τη δυναμική που μετατρέπει το επιλεγμένο τραύμα σε σύγκρουση. Το επόμενο βήμα είναι η **αποτυχία να πενήσουμε** τις απώλειες που σχετίζονται με το επιλεγμένο τραύμα και αυτός είναι και ο λόγος που το τραύμα επικοινωνείται και μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Το κλειδί που εξηγεί γιατί αποτυγχάνουν οι διεργασίες του πένθους, έγκειται στο γεγονός ότι η ομάδα βιώνει τα τραύμα ως **ταπείνωση**: και, όπως μας εξηγεί ο κοινωνιολόγος Tomas Scheff, τα μέλη **βιώνουν ντροπή** για την ήττα τους. Προσπαθώντας να αποφύγουν την ντροπή, οι ομάδες αναπαριστούν τον κόσμο ως διχασμένο ανάμεσα σε "εμάς" και "αυτούς": *δεν έχουμε λόγο να ντραπούμε για τίποτε, αυτοί είναι κακοί, απάνθρωποι, βάρβαροι κ.ο.κ.* Ακόμη και αν δεν έχουμε κάποιον σαφή εχθρό, συχνά κατασκευάζουμε κάποιον για να αποφύγουμε τα αληθινά μας συναισθήματα.

(Παρένθεση 3: πως αλλιώς να εξηγηθεί το πέταγμα γιαουρτιών και καρεκλών σε συναυλίες π.χ. ή η αντίληψη ότι την κρίση την έφεραν οι "κλέφτες πολιτικοί", οι "κακοί Γερμανοί", ή οι "εγκληματίες λαθρομετανάστες";).

Με άλλα λόγια η ντροπή απωθείται για να κρυφτεί η ταπείνωση πίσω από την **οργή**.

Αυτός είναι και ο δρόμος που οδηγεί στην δικαίωση της **εκδίκησης**. Η οδύνη του πένθους αποφεύγεται όταν η ομάδα προσανατολίζεται στην εχθρότητα και την επιθετικότητα εναντίον του φερόμενου εχθρού. Αυτές μοιάζουν πλέον τόσο αυτοδίκαιες και αυτονόητες, που κάποιος θεωρεί ότι δικαιούται να φέρεται επιθετικά και ότι δεν διαπράττει κάποιο λάθος.

Η επιθετικότητα οδηγεί στη **συλλογική παλινδρόμηση**. Κάτω από την πίεση του φόβου και του άγχους που συνοδεύουν την επιθετικότητα, η πλειοψηφία παλινδρομεί σε πρώιμες ψυχικές καταστάσεις, όπου είναι ακόμη άγνωστη η ικανότητα της συνεκτίμησης του καλού και του κακού. Οι δικοί μας και οι ηγέτες μας είναι οι "καλοί" και οι εχθροί μας είναι οι "κακοί". Αυτή η ψυχική κατάσταση δεν έχει άλλες εναλλακτικές συμπεριφορές από τη βία: αν εμείς είμαστε απολύτως καλοί τότε οι εχθροί δαιμονοποιούνται. (Παρένθεση: ας θυμηθούμε πως η κυβέρνηση Bush ΗΠΑ έπεισε του αμερικανούς να υποστηρίξουν την εκστρατεία εναντίον του "άξονα του κακού" - axis of evil).

Η πολύ σημαντική συνεισφορά του Volkan στην εξήγηση αυτής της διαδικασίας έγκειται επίσης στο ότι έχει συνδέσει τη διαγενεακή μετάδοση του επιλεγμένου τραύματος με τη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Θεωρεί δηλαδή ότι το τραύμα χρησιμοποιείται από τις μεγάλες ομάδες, όχι μόνο για να προσανατολίσουν τις συμπεριφορές σε μία δεδομένη χρονική περίοδο, αλλά και για τη διαμόρφωση μονιμότερων ψυχικών μορφωμάτων, που οργανώνουν την εικόνα του κοινωνικού εαυτού και συγκροτούν την αίσθηση του ανήκειν. Η σημασία, δηλαδή, του τραύματος δεν εξαντλείται μόνο στην κατασκευή "εχθρών", αλλά κυρίως επιδρά στην κατασκευή των "δικών μας". "Εμείς" - που μοιραζόμαστε το ίδιο τραύμα!

Κεντρικός πυρήνας των παραδοσιακών κοινωνικών δικτύων είναι και η οικογένεια. Οι οικογένειες δεν παύουν να είναι πρωταρχικές ανθρώπινες ομάδες με εσωτερική δυναμική, καθώς και διαρκή αλληλεπίδραση με άλλες ομάδες, καθώς και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Πρέπει επίσης να προσθέσουμε, ότι οι οικογένειες χαρακτηρίζονται, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ομάδα, από αχρονικότητα και διαγενεακή αλληλεπίδραση. Αυτό εντείνει τη σημασία της συμβολικής επικοινωνίας. Ακριβώς λόγω αυτής της σημασίας του συμβολικού οι οικογένειες βρίσκονται συχνά στη δύσκολη θέση να "παθαίνουν" πολλά, αλλά να "μαθαίνουν" λίγα. Με άλλα λόγια πολλές οικογένειες τείνουν στη διατήρηση ισορροπιών τόσο εσωτερικά, όσο και σε όλα τα προαναφερόμενα πεδία αλληλεπίδρασης: η ύπαρξή τους ως συστήματα συχνά γίνεται πιο σημαντική από την ευημερία των επιμέρους μελών τους. Αυτό τελικά, εμποδίζει τη δυνατότητα άμεσης και απρόσκοπτης επικοινωνίας και έτσι οι εμπειρίες τους - και πολύ περισσότερο οι τραυματικές - δεν έχουν πλαίσιο επεξεργασίας. Δεν συζητάνε δηλαδή και γι αυτό και δεν μαθαίνουν από κοινού.

Εκτός αυτού οι ελληνικές οικογένειες, για πολιτιστικούς και ιστορικούς λόγους, είναι συχνά προσανατολισμένες προς την κοινωνία και τους "άλλους" με, εξαρχής, αμυντικό τρόπο, παίζοντας το ρόλο μιας σχετικά άκαμπτης ενδο-ομάδας για τα μέλη τους. Αυτό μετατρέπει τη σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον ως απειλητική και συχνά τις κάνει να παλινδρομούν, έτσι ώστε οι κοινωνικές σχέσεις να φαντάζουν χαώδεις και κακόβουλες και να μην μπορούν να γίνουν αντικείμενα επεξεργασίας από τα μέλη τους. Εκτός λοιπόν της εύνοιας με την οποία επενδύουν τις εσωτερικές σχέσεις, οι οικογένειες χαρακτηρίζονται και από ανταγωνισμό, καχυποψία ή εχθρότητα στις διομαδικές σχέσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η εσωτερική τους συνοχή γίνεται αμείλικτη σε όποιον αποκλίνει από την αναμενόμενη συμπεριφορά.

Οι πιο εξατομικευμένες προσωπικότητες σήμερα αντιλαμβάνονται αυτήν την πίεση ως ξένη, ως καταναγκασμό. Έτσι, η ελληνική οικογένεια συχνότατα παλινδρομεί προς την τέταρτη βασική υπόθεση της άθροισης/μαζικοποίησης. Τείνοντας να ισχυροποιήσει ακόμη περισσότερο τους δεσμούς της μπροστά σε κάποια κρίση, αδιαφορεί για τις ιδιαίτερες ανάγκες των μελών της (μαζικοποίηση). Το αποτέλεσμα είναι τα μέλη να "ασφυκτιούν", να βιώνουν συναισθήματα ντροπής, οργής και φθόνου, να διαρρηγνύεται η επικοινωνία και, τελικά, να φαίνονται "μαζί", αλλά να είναι και νοιώθει ο καθένας μόνος του (άθροιση). Η αναστήλωση των παραδοσιακών σχέσεων δεν είναι εφικτή γιατί μοιάζει να έχουν εξαντλήσει τη λειτουργικότητά τους.

Από τα παραπάνω μπορεί κανείς να υποθέσει, ότι δεν μπορεί κανείς να προβλέψει με ασφάλεια πότε και πως μια ανθρώπινη ομάδα θα οδηγηθεί στην παλινδρόμηση. Είναι προφανές, όμως, ότι η συμμετοχή σε δίκτυα, τα οποία θα αντιμετωπίσουν εξαρχής την κρισιακή κατάσταση ως τραυματική και θα χτίσουν συλλογικές ταυτότητες γύρω από αυτό το τραύμα, δεν διευκολύνει τις υγιείς αντιδράσεις. Αντίθετα

συνηγορεί στην παλινδρόμηση και την επιθετικότητα. Ποια δίκτυα όμως μπορούν να υποστηρίξουν υγιείς αντιδράσεις;

Η κρίση και οι ιστορίες ζωής

Προηγουμένως, αναφερόμενοι στη μοιρολατρικότητα της κοινωνικής αναπαράστασης της κρίσης, βρεθήκαμε αντιμέτωποι με το ερώτημα της ελευθερίας. Τα άτομα βιώνουν την κοινωνία σαν να επρόκειτο για κάτι "ξεχωριστό", ένα "πράγμα" που υφίσταται πέραν του κάθε ατόμου. Κάτι ανάλογο παρατηρήσαμε και με την συλλογική παλινδρόμηση. Παρόλα αυτά, ποιά είναι η φύση αυτού του "πράγματος" που έχει τη δυνατότητα να περιορίζει τις ατομικές επιλογές; Οτιδήποτε και αν είναι αυτό που ονομάζουμε κοινωνία, δεν αποτελεί κάτι δεδομένο ούτε παραμένει αναλλοίωτο, αλλά εξελίσσεται διαρκώς και αποκτά οντότητα, καθώς οι άνθρωποι δημιουργούν τις δικές τους προσωπικές ιστορίες.

Καθώς οι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους, δομούν διαρκώς το χαρακτήρα ή την προσωπικότητά τους μέσα από τους τρόπους με τους οποίους διευθετούν και επεξεργάζονται όλα όσα αποτελούν την κοινωνική τους κατάσταση.

Η Μ. Wetherell μας προτρέπει να δούμε τις ταυτότητες ως *πρότζεκτ*. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν τις συλλογικές τους ταυτότητες μέσα από μια σειρά ερεθισμάτων, συμπεριλαμβανομένων των συλλογικών αντιλήψεων και πρακτικών στις κοινότητες και τις ομάδες αναφοράς τους, σχετικά με το τι σημαίνουν οι διαχωρισμοί σε αρσενικό ή θηλυκό, σε εργατική ή μέση τάξη, φτώχεια ή πλούτο κ.α.

Όταν οι άνθρωποι "κατασκευάζουν" τις ταυτότητές τους, επιδιώκουν να αναπτύξουν τις συνθήκες εκείνες που θα συσχετίσουν τις ζωές τους στο παρόν με όσα συνέβησαν στο παρελθόν, δίνοντας νόημα και την αίσθηση της συνέχειας σε όλη τη διαδικασία ζωής: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον γίνονται νοητικά αξιόπιστα και αξιόλογα. Έτσι, η ίδια η προσωπικότητα, η ταυτότητα ή ακόμη και ο χαρακτήρας αποτελούν απόπειρες συγκρότησης της εμπειρίας της ζωής. Οι άνθρωποι προσπαθούν να συγκροτήσουν όλα όσα σημαίνουν και υποδηλώνουν οι διαφορετικές σχέσεις και δραστηριότητες που αποτελούν τη ζωή τους.

Το να διαθέτεις αυτές τις κοινωνικές ταυτότητες – είναι μια ενεργητική διεργασία δόμησης του εαυτού και συγκρότησης προσωπικών και συλλογικών αφηγημάτων, εντός όμως των περιορισμών που τίθενται από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του κάθε ανθρώπου.

Καμιά φορά η αποσύνδεση ανάμεσα σε παλαιές και νέες κοινωνικές συνθήκες είναι τόσο εκτεταμένη, που οι άνθρωποι πρέπει να αρχίσουν πάλι από την αρχή επανεφευρίσκοντας τους εαυτούς τους. Η διεργασία όμως της κατασκευής μιας ταυτότητας αποτελεί μια ατελείωτη διαδικασία αφηγήσεων και ανακαλύψεων αφηγημάτων, οι οποίες "έχουν νόημα" σε σχέση με τις εσωτερικές "συνομιλίες" που τελούμε στο κεφάλι μας, στους διαλόγους μας με τους άλλους και οι οποίες επιτελούν συγκεκριμένες λειτουργίες στις σχέσεις μας μέσα στις ομάδες και τα δίκτυα που συμμετέχουμε.

Μελέτη περίπτωσης 2.

"Τον φοβερό χειμώνα του 1942, κατάκοιτος, βαριά άρρωστος (...) τότε που πέθαιναν κι όσοι ήταν γεροί από πείνα (...), τις μέρες λοιπόν αυτές σιωπηρά ορκιζόμουνα ότι αν κατά τύχη επιζούσα (πράγμα που από τις περιστάσεις φαινόταν μάλλον απίθανο) θα αφιέρωνα όλη τη ζωή μου δίχως συμβιβασμούς στην ποίηση. Τον όρκο αυτό τον κράτησα, και σήμερα, μετά από 44 χρόνια, νιώθω όχι ευχαριστημένος, ούτε ευτυχισμένος, αλλά ικανοποιημένος για κάποια νίκη που δίχως να το καταλάβω σιγά σιγά, κατέκτησα".

"Ο Ρίλκε, ο Ρεμπό, ο Απολλινέρ, ο Μποντλέρ, στάθηκαν οι μεγάλοι μου δάσκαλοι. Ο Ρίλκε

επιπλέον μου στάθηκε και σαν πρότυπο ζωής ποιητή".

"Γνωρίστηκα με τον Γονατά.. (...) Τους άλλους της γενιάς του '30 τους γνώρισα αργότερα κάπως αλλιώς... Ήξερα τον αδελφό του Καραντώνη και έδωσα μια μέρα ραντεβού να πάω να γνωρίσω τον Ανδρέα (...) Πήγα λοιπόν στο σπίτι κι άρχισαν να έρχονται ένας ένας. Ήρθε ο Ελύτης να τον δει, ο Εγγονόπουλος... Ήρθε ο Ντίμης Αποστολόπουλος ο καημένος... κι έτσι τους γνώρισα".

Ποιος είναι ο τρελός λαγός – Συνομιλίες, Μίλτος Σαχτούρης. Εκδόσεις Καστανιώτη.

Διάλεξα αυτά τα αποσπάσματα από τις αφηγήσεις ενός δημόσιου πρόσωπου, όπως ο ποιητής Μίλτος Σαχτούρης. Χαρακτηριστικό τους είναι ότι αναφέρονται σε μια εποχή κρίσης – προφανώς ασύγκριτα δυσκολότερης από τη σημερινή. Ο ποιητής αναφέρεται στο προσωπικό βίωμα και την προσωπική κρίση – τη φυματίωση και το φόβο του θανάτου – που εντείνεται από τη κοινωνική κρίση. Λέξεις και φράσεις κλειδιά: *"κατά τύχη" – απελπισία/ελπίδα, "χωρίς συμβιβασμούς" – επανεφευρίσκει τον εαυτό του εντάσσοντας και το γεγονός της στροφής στην ποίηση, "στάθηκε σαν πρότυπο" – προσωπικές στρατηγικές αναφορές, ταύτισης και επαναδιαπραγμάτευσης του ιδεώδους του εγώ, "τους άλλους της γενιάς του 30" – αναζήτηση δικτύων, κατασκευή συλλογικής ταυτότητας, "κάποια νίκη που δίχως να το καταλάβω σιγά σιγά, κατέκτησα" – συνεκτική αφήγηση, νοηματοδότηση, ιστορία ζωής.*

Είναι σημαντικό επίσης να τονιστεί το ζήτημα των αντιφάσεων. Συχνά εξάγεται το συμπέρασμα πως η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί κάτι το ομοιογενές – οι άνθρωποι είναι άντρες ή γυναίκες, μέλη της εργατικής ή της μέσης τάξης, αριστεροί ή δεξιοί κ.ο.κ. Παρόλα αυτά ας μην θεωρηθεί απαραίτητο πως η κοινωνική ταυτότητα κατανέμεται σε ισότιμα κομμάτια. Αποτελείται από ένα σύνολο-μίγμα θέσεων. Και ορισμένοι συνδυασμοί των τμημάτων που απαρτίζουν μια ταυτότητα, ενδέχεται απλώς να αποτελούν **αβίωτους τόπους** για τους ανθρώπους που τους κατοικούν.

Μελέτη περίπτωσης 3.

"Όλη μέρα έτρεχα φωνάζοντας κατά της εξουσίας, γράφοντας ποιήματα συνέχεια, χαρτοπαίζοντας με τους φίλους μου. Η εποχή δηλαδή του ιταλικού πολέμου ήταν μια εποχή ευφορίας για μένα".

"Τα πρώτα χρόνια της κατοχής ήταν πολύ δύσκολα. (...) Μετά το 42, η πείνα μεγάλη. Τότε άρχισα να ανακατεύομαι με τις φοιτητικές οργανώσεις. (...) Έκανα φίλους, τους περισσότερους φίλους τους γνώρισα εκεί, χωρίς να χάνονται οι παλιοί (...). Ήταν τα ωραιότερα χρόνια της ζωής μου. Τα ωραιότερα χρόνια, τα πιο έντονα, τα πιο δημιουργικά χρόνια. (...) Με τους κινδύνους, με τις διασκεδάσεις. Δεν ήξερες το βράδυ τι θα σου τύχει. Κι αυτό το ρίσκο μ' άρεσε πολύ".

Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά – Μονόλογος, Μανόλης Αναγνωστάκης. Εκδόσεις Πατάκη.

Εδώ έχουμε ακόμη έναν ποιητή την ίδια περίπου εποχή. Τον Μανόλη Αναγνωστάκη. Αυτή τη φορά όμως έχουμε διαφορετικά στοιχεία. Εδώ έχουμε ως κυρίαρχη την αντίφαση του βιώματος με την επίγνωση της ζοφερής κοινωνικής κρίσης. Ο ποιητής διαμορφώνει συλλογική ταυτότητα, αυτή νοηματοδοτεί την ποίησή του (στον Σαχτούρη ήταν αντίθετα), τον ανακουφίζει και τον συγκινεί, επιλύνοντας έτσι το προσωπικό του δράμα. Λέξεις και φράσεις κλειδιά: *"γράφοντας / χαρτοπαίζοντας" – ενοποίηση των τμημάτων της ταυτότητάς του, "πόλεμος/ευφορία", "κίνδυνοι/διασκεδάσεις", "ρίσκο" – αντίφαση η οποία, ενώ υπάρχει επίγνωσή της, υποκειμενικά βιώνεται ως συνέχεια και νοηματοδοτεί την αφήγηση,*

*"ανακατεύομαι με", "έκανα φίλους" – αναζήτηση συλλογικής ταυτότητας, "ωραιότερα χρόνια"
- ταύτιση.*

Τα κοινωνικά δίκτυα ή οι ομάδες που, μέσα από τη διαδικασία της διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων, θα μας διευκολύνουν να συγκροτήσουμε σχετικά συνεκτικές αφηγήσεις ή ιστορίες της ύπαρξής μας, τέτοιες που να "χωρούν" την κρίση αναπαριστούν σχετικά υγιείς επιλογές. Με άλλα λόγια αυξάνουν την βαθμότητα ελευθερίας μας να αυτοπροσδιοριστούμε απέναντι στην ανελαστικότητα των κοινωνικών καταστάσεων.

Έτσι η κρίση μπορεί να ειπωθεί ως μέρος της προσωπικής αφήγησης και της προσωπικής ταυτότητας, σαν ιστορία ζωής.

Μιλώντας για ιστορίες ζωής θα ήθελα να σας διαβάσω ένα απόσπασμα από ένα αγαπημένο βιβλίο, εν είδη μιας ακόμη, ας πούμε, μελέτης περίπτωσης.

"(...) Τον έλεγαν Μπάστερ, Λύν Μπάστερ κι ήταν ένας χωρικός. Ένας από εκείνους που ζούνε σαράντα χρόνια δουλεύοντας σαν μουλάρια και το μόνο που έχουν δει είναι το χωράφι τους και, μια-δυο φορές, τη διπλανή μεγαλούπολη, λίγα μίλια μακριά, όταν γίνεται πανηγύρι. Μόνο που εκείνος αργότερα, στην αναβροχιά, τα είχε χάσει όλα, η γυναίκα του το είχε σκάσει με έναν ιεροκήρυκα και οι γιοι του είχαν λιώσει από τον πυρετό, και οι δύο. (...) Έτσι μια μέρα, έχοντας χάσει τα πάντα, διέσχισε όλη την Αγγλία με τα πόδια, με σκοπό να φτάσει στο Λονδίνο. Αλλά επειδή από δρόμους δεν σκάμπαζε και πολλά πράγματα, αντί να φτάσει στο Λονδίνο, κατέληξε σ' ένα ασήμαντο χωριουδάκι, όπου όμως, αν συνέχιζες ευθεία το δρόμο, και μετά από δυο στροφές πήγαινες πίσω από το λόφο, στο τέλος, ξαφνικά έβλεπες τη θάλασσα. Δεν την είχε ξαναδεί ποτέ του εκείνος. Ήταν σαν να τον είχε χτυπήσει κεραυνός. Τον είχε σώσει, αν πιστέψουμε τα λεγόμενά του. Έλεγε: "Μοιάζει με ουρλιαχτό γίγαντα, φωνάζει, φωνάζει, και λέει: (...) **η ζωή είναι ένα απέραντο πράγμα, το καταλαβαίνετε; Απέραντο**". Ε λοιπόν, αυτό ο Λύν Μπάστερ δεν το είχε σκεφτεί ποτέ του. Δεν του είχε τύχει ποτέ μα ποτέ να το σκεφτεί. Ήταν κάτι σαν μία επανάσταση, στο μυαλό του."

Χιλιαννική, Alessandro Baricco. Εκδόσεις Άγρα.

7. Η ομαδική ανάλυση

Η ίδια η ομαδική ανάλυση προέκυψε επίσης σε μια δύσκολη κρισιακή εποχή. Κάποιοι από εσάς θα έχουν ακούσει για το πείραμα του Northfield, από το οποίο μας χωρίζουν φέτος 70 χρόνια. Ουσιαστικά μέσω των ομάδων αναζητήθηκε μια μέθοδος για να αντιμετωπιστούν τα ψυχολογικά προβλήματα που δημιουργούσαν στους στρατιώτες σε συνθήκες μάχης. Οι ομαδικο-αναλυτικές ομάδες λειτούργησαν καλύτερα, από οτιδήποτε άλλο, στο να προσδώσουν στα μέλη τους την ικανότητα να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα, να ισχυροποιήσουν το εγώ τους και να ανακτήσουν τον χαμένο έλεγχο.

Πολλά θα μπορούσαμε να πούμε για την ιδιότητα αυτή των ομάδων από τη θεωρία τους που ανέπτυξε κυρίως ο Foulkes κ.α. Θα αναφερθούμε όμως σε κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με την κρίση και των απώλεια του ελέγχου.

Οι ομάδες και τα δίκτυα ως δυνητικοί χώροι.

Ο Winnicott ανέπτυξε τη θεωρία του μεταβατικού αντικειμένου μελετώντας τη σημασία του διευκολυντικού περιβάλλοντος στην πορεία προς την ατομική ωρίμανση και ανεξαρτησία. Ο όρος **μεταβατικό αντικείμενο** αναφέρεται στη χρήση μαλακών ή απαλών αντικειμένων στα οποία μπορεί να προσκολληθεί ένα παιδί, καθώς η επαφή μαζί τους επιτρέπει την ανάκληση πρώιμων εμπειριών από την σχέση με την μητέρα: το κράτημα, η ανακούφιση, το τσίσιμα κλπ.

Όταν μιλάμε για **μεταβατικά φαινόμενα** εννοούμε τις συμπεριφορές που ένα παιδί αναπτύσσει για να το

βοηθούν να κατευνάσει τους φόβους του και να παρηγορηθεί όταν βιώνει την έστω και προσωρινή απώλεια της μητέρας. Η σχέση με την μητέρα αρχικά είναι απόλυτα εξαρτητική, το παιδί δεν βιώνει την μητέρα ως ξεχωριστή ύπαρξη. Για αυτό η απουσία της βιώνεται ως απειλητική. Σε εκείνη τη φάση ανάπτυξης, επικρατεί η απόλυτη υποκειμενικότητα, η επαφή με το περιβάλλον κυριαρχείται από την ψευδαίσθηση και τον παντοδύναμο έλεγχο. Το μεταβατικό αντικείμενο θα βοηθήσει το παιδί να αντιληφθεί τη μητέρα ως ξεχωριστή οντότητα, να αντιληφθεί την εξωτερική πραγματικότητα ως αυτόνομη και να αναπτύξει ευελιξία και ικανότητες χειρισμούς της. Το παιδί δεν ταυτίζεται μαζί του, αλλά δεν το βιώνει και ως αυτόνομο. Το μεταβατικό αντικείμενο βρίσκεται σε μια ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας μεταξύ της υποκειμενικής και της αντικειμενικής αντίληψης του εαυτού και του άλλου.

Αυτή η ενδιάμεση ζώνη ονομάζεται **δυναμικός χώρος** (potential space) και είναι μια συμβολική περιοχή, μια περιοχή ανάμεσα στην πρωταρχική δημιουργικότητα και την αντικειμενική αντίληψη που βασίζεται στην **αντιμετώπιση της πραγματικότητας** (reality testing).

Οι ομαδικο-αναλυτικές ομάδες είναι τόσο επιτρεπτικές, όσο να επιτρέπουν την επένδυση, την ταύτιση και την εσωτερίκευση. Είναι όμως και τόσο οριοθετημένες, όσο να αποτρέπουν τη συγχώνευση και τη μαζικοποίηση.

Οι μεσαιίες και μεγάλες ομάδες

Οι μεσαιίες και μεγάλες ομάδες, που εμπνέονται από την ομαδικο-αναλυτική φιλοσοφία, δίνουν ένα υγιές παράδειγμα καλλιέργειας του αυθόρμητου συλλογικού θυμικού προς την προσωπική στάση υποκειμένου στην ζωή και το κοινωνικό γίνεσθαι.

Συνήθως αποτρέπεται η εμφάνιση των δυναμικών των μεγάλων ομάδων διότι θεωρούνται χαώδη και ανεξέλεγκτα. Ο De Maré προτείνει ακριβώς το αντίθετο: τη διαδικασία του διαλόγου στις Μεγάλες Ομάδες για την **μετουσίωση του πρωταρχικού κοινωνικού μίσους**. Ο διάλογος στις μεγάλες ομάδες εξασφαλίζει τη δυνατότητα της ευρύτερης δυνατής συμμετοχής των μελών, την ενδυνάμωση τους και την ενθάρρυνση της δημιουργικής τους διάθεσης, την ενεργητική διασαφήνιση των εννοιών και την σύνθεση των διαφορετικών απόψεων σε έναν **ιδιο-πολιτισμό** ικανό να παράγει νέα σύμβολα και νέα ήθη.

Άτομο και ομάδα

Οι ομαδική ανάλυση δεν ενδιαφέρεται να "διαπαιδαγωγήσει" ή να αλλάξει τις ατομικές στάσεις των ανθρώπων. Ενδιαφέρεται για την ανάδειξη της δημιουργικής δυναμικής των ομάδων λόγω ακριβώς του δικτύου των σχέσεων μεταξύ των μελών τους. Αυτό απελευθερώνει και μαθαίνει τους ανθρώπους να παίρνουν την ευθύνη της αλλαγής τους.

Εστιάζει στην προσέγγιση της ομάδας ή της κοινότητας ως όλου και ταυτόχρονα αναδεικνύει την προσωπική συμμετοχή των μελών.

Προσεγγίζει με σεβασμό τις προσωπικές και ομαδικές αντιστάσεις και εξασφαλίζει πλαίσια επεξεργασίας και ανάλυσής τους.

Η ομαδική ανάλυση με την ελεύθερη συζήτηση επιτρέπει την αποδέσμευση της διαδικασίας από την αυστηρή στοχοπροσήλωση, τη δομική ακαμψία και την επιβολή εξουσίας μέσω της γνώσης και των ιδεολογιών.

Η προσωπική εμπλοκή στις διαδικασίες που εμπνέονται από την ομαδικοαναλυτική φιλοσοφία μπορεί να αποτελεί σημείο αναφοράς στην **παιδεία** και στην συνολικά την **πορεία ζωής** κάθε εμπλεκόμενου μέλους τους.

Επίλογος

Θα κλείσουμε με δύο αναφορές.

Μία από τις προσευχές των ΑΑ:

Θεέ μου, δώσε μου την γαλήνη να δέχομαι αυτά που δεν μπορώ να αλλάξω, το κουράγιο να αλλάζω αυτά που μπορώ, και την σοφία να γνωρίζω την διαφορά.

Εγώ θα προέτρεπα να μην ψάχνουμε στον ουρανό, αλλά να επιδιώκουμε, εδώ στη γη, οι σχέσεις μας να καθρεπτίζουν αυτή την δυνατότητα.

Και έναν στίχο του Ισπανού ποιητή Antonio Machado:

Διαβάτη το μονοπάτι το φτιάχνεις μόνος

και θα προσθέσουμε εμείς: με καλούς συνοδοιπόρους!

www.apostolisangelopoulos.gr

Βιβλιογραφία

- Berkman L. (2000) "Social support, social networks, social cohesion and health". *Social Work in Health Care*, 31(2), 3–14.
- Hopper, E., (2003). *Traumatic experience in the unconscious life of groups*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kieselbach T., Winefield A., Boyd C., & Anderson S. (2006) *Unemployment and health. International and interdisciplinary perspectives*. Brisbane: Australian Academic Press.
- Lasch C. (1984) *The minimal self. Psychic survival in troubled times*. N.Y.: W.W. Norton & Company.
- Layder D. (2004) *Emotion in Social Life. The Lost Heart of Society*. London: SAGE.
- Ναυρίδης Κ. "Η ψυχολογία της κρίσης". Διάλεξη στο:
<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=146>
- Nelson G. & Prilleltensky I. (2003) *Community psychology: In pursuit of liberation and well-being*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nichol B. (1997) "Emotional Pain in Learning: Applying Group-analytic Experience in Non-Clinical Fields". *Group Analysis*, 30:93-105.
- Pignarre P. (2007) *Πώς η κατάθλιψη έγινε επιδημία*. Αθήνα: University Studio Press
- Prilleltensky, I. (1999) "Critical psychology foundations for the promotion of mental health". *Annual Review of Critical Psychology*, 1, 95-112.
- Scheff T. (1999) *Being mentally ill*. NY: Aldine de Gruyter.
- Scheff T. (2001) "Shame and Community: Social Components in Depression". *Psychiatry: Interpersonal & Biological Processes*, 64(3), 212-224.
- Schneider S. & Weinberg H. (eds.) (2003). *The large group revisited: The herd, primal horde, crowds and masses*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Seeger M., Sellnow T., Ulmer R. (1998). "Communication, organization, and crisis". *Communication Yearbook* 21, 231–275.
- Volkan, V.D. (2001) "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity". *Group Analysis*, 34(1), 79–97.
- Walker K., Macbride A. & Vachon M.L.S., (1997). "Social support networks and the crisis of bereavement". *Social Science and Medicine*, 11, 34-41.
- Wetherell M. (2004) Ιστορίες ζωής / κοινωνικές ιστορίες. Στο: Wetherell M. (επιμ.) *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 409-490.
- Winefield A., Tiggemann M, Winefield H., & Goldney R. (1993) *Growing up with unemployment: A longitudinal study of its psychological impact*. London: Routledge.